

EL CASTELL I LES MURALLES DE LLAGOSTERA

Història i evolució del nucli antic de la població

JOAN LLINÀS

El nucli antic de Llagostera s'estén al cim i pels vessants d'un turó que es dreça uns 40 metres per sobre de l'extensa plana circumdant. Fàcil de defensar, amb un excel·lent domini visual i a tocar del camí de Girona a Sant Feliu de Guíxols, a inicis de l'edat mitjana hi trobem instal·lada una comunitat humana, tal com ens revela la menció documental de l'església de "*Sancti Felicis de Locustaria*", de l'any 951.¹ És molt probable que aquest temple centrés ja en aquells segles reculats un petit nucli de població arrecerat al seu voltant que, amb el temps, acabaria protegit amb una doble muralla concèntrica i sota el poder civil i militar d'un castell.

Encara avui, església, muralles, castell i una retícula fossilitzada de carrers són els testimonis més eloqüents del passat medieval de la vila. Tanmateix, si bé la preservació d'aquests elements –més o menys íntegra i més o menys alterada segons cada cas– ha despertat des de fa anys l'interès d'erudits locals i d'historiadors, no serà fins a la dècada dels 80 del segle XX que hi haurà un primer intent de dibuixar la fesomia de la Llagostera medieval a partir de les dades disponibles.²

Una gran part del que avui sabem sobre aquest tema ho devem al treball de Josep Cantó i Antoni Mascort que, a la dècada dels 90, van reconstruir minuciosament una bona part de les muralles i de la trama urbana de la Llagostera medieval i moderna a partir d'un examen detallat i precís de la documentació dels segles XVI, XVII i XVIII conservada en diversos arxius, molt especialment l'Arxiu Històric de Girona. El seu treball és una eina de primera mà a l'hora d'intentar restituir com degué ser el nucli urbà en aquella època i una referència ineludible a l'hora d'abordar qualsevol estudi i investigació que es vulgui fer sobre el tema.³ D'aleshores ençà, tan sols una única intervenció arqueològica, realitzada l'any 2008 a can Caciques, a l'extrem occidental del segon recinte emmurallat, ha aportat alguna novetat sobre el tema, prou interessant d'altra banda.⁴ En aquest article exposarem l'estat de la qüestió sobre el que avui sabem sobre la Llagostera medieval. Ho farem a partir de les escasses referències documentals directes, de l'estudi de Cantó i Mascort i d'un examen visual de les construccions i les estructures que avui encara es conserven. Finalment remarcarem aquells punts que encara queden foscos o dubtosos i que, per tant, han de constituir objectius preferents a l'hora d'escometre futures investigacions.

1. DADES DOCUMENTALS DIRECTES

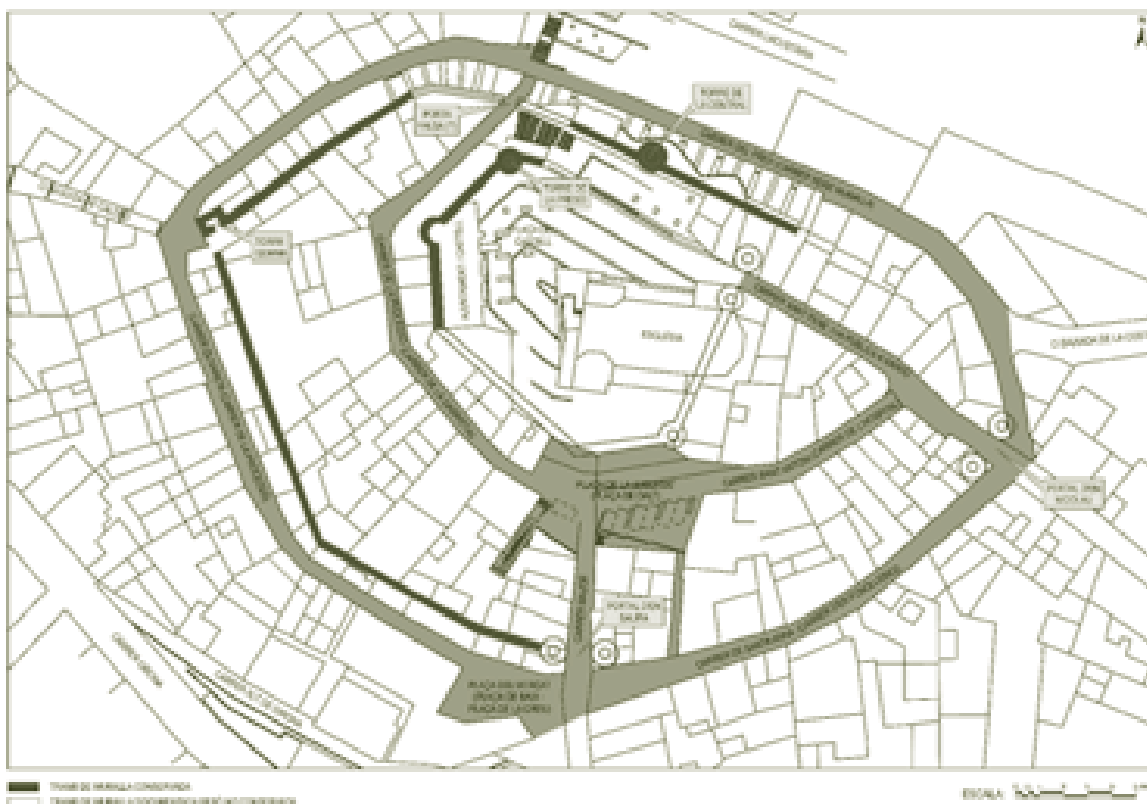
La primera dada documental directa, ja referida, sobre la fesomia urbana de la Llagostera medieval pertany a l'any 951, en què s'esmenta per primer cop l'existència de l'església de Sant Feliu de Llagostera. Tornem a trobar-ne referència a principis del segle XI i l'any 1103.⁵ L'any 1130 el comte de Barcelona Ramon Berenguer III assigna Llagostera com a lloc de residència de la seva filla Berenguera en cas que aquesta, casada amb Alfons VII de Castella, enviudés i retornés a Catalunya.⁶ És una referència molt inconcreta, però podria implicar l'existència d'un mínim nucli urbà consolidat i, especialment, d'un hipotètic edifici noble prou adient per acollir una persona tan significada com la mateixa filla del comte i reina de Castella. En tot cas, Berenguera va morir l'any 1149 sense haver tornat a Catalunya.

Els primers esments coneguts del castell de Llagostera daten dels anys 1288 i 1315, i fan referència a l'adquisició i a les rendes de l'esmentat castell, respectivament, per part dels Rocabertí.⁷ És molt probable, doncs, que en aquests moments ja existís físicament un edifici que exercís de castell, si més no pel que fa a la seva accepció com a centre administratiu del terme. Tot i així, cal remarcar que en aquests documents, el mot castell s'empra com a sinònim de terme i, més exactament, de conjunt de rendes que anaven a benefici dels Rocabertí. Un temps després, l'any 1332, sabem que Ot de Montcada –senyor de Llagostera des de l'any 1324 gràcies a la donació del rei Jaume II de la jurisdicció del terme– havia reforçat i fortificat els murs de l'església, que amenaçaven ruïna, i l'havia voltada de fortificacions.⁸ Les reformes sembla que foren d'importància, ja que els clergues de Llagostera es queixaren més endavant que Ot de Montcada, en posar la seva residència damunt de l'església, havia empetitit el cementiri i no s'hi podien fer les absoltes. L'any 1357, des del bisbat, hom comminà el senyor de Llagostera, Pere de Montcada, el fill d'Ot, de demolir tot el que hagués bastit damunt l'església,⁹ fet que sembla que es degué complir l'any 1360, seguint les últimes voluntats d'Ot i Pere de Montcada de derruir la fortificació construïda pel segon damunt l'església.¹⁰ És evident, per tant, que a les dècades centrals del segle XIV, coincidint amb l'arribada dels Montcada a Llagostera, es van fer importants obres de reforç i fortificació de l'església –i potser també de la vila, tal com podria indicar el document de 1332– fins al punt que el propi senyor sembla que hi va arribar a instal·lar la seva residència.

De l'any 1392 coneixem algunes capbreuacions de propietats en el nucli urbà, com la de Bernat Ferrer, on actualment hi ha la Casa de les Vídues,¹¹ la de Pere Oliver, a l'actual cantonada entre el carrer Major i la plaça del Mercat, on almenys al segle XVI hi havia una de les torres del portal d'en Saura,¹² i la de Pere Benjamí prop d'on a l'edat moderna s'hi documenta el portal d'en Nicolau, entre els actuals carrer Sant Pere i del Fred.¹³

L'any 1416 Bernat de Cruïlles declara que Jaume Vidal i els seus successors, del mas Vidal, no estan obligats a satisfer els impostos posats per la universitat de Llagostera, excepte per a la construcció dels murs “de la fortalesa”.¹⁴ Desconeixem exactament a què fa referència aquesta fortalesa, si al castell o a les muralles.

A partir de mitjan segle XV les referències a edificis, fortificacions, carrers i places de Llagostera es multipliquen, des de la capella de Sant Miquel que s'aixecà el 1446 a la façana est

Mapa 6.1. El nucli antic de Llagostera

de l'església¹⁵ fins a la “*plaça del castell*” on l’any 1448 foren reunits els pagesos de remença del terme,¹⁶ passant pel protagonisme que va tenir la vila fortificada arran dels successos de la guerra civil catalana de 1462-1472 i de les revoltes remences.¹⁷

Les abundantíssimes dades documentals posteriors, dels segles XVI a XIX, conformen el que podem anomenar “dades de segona mà”. Com hem vist, estan ben estudiades i publicades, i les utilitzarem a continuació per restituir l’estructura urbana medieval de Llagostera, tot confrontant-les, sempre que sigui possible, amb els vestigis físics que se’n conserven.

2. EL PRIMER RECINTE

Llagostera té dos recintes emmurallats que es conserven parcialment. Un, que podem anomenar primer recinte o recinte interior, englobava la part més enlairada del turó, on hi havia l’església, el cementiri, el castell i, amb tota probabilitat, un nombre indeterminat d’habitacles. L’altre, el segon recinte, discorria a una cota més baixa i protegia les cases, els carrers, els patis i els horts que s’estenien als peus i a l’exterior de la primera muralla (cf. Mapa 6.1).

Autor: Joan Ulinàs

Figura 6.2. La part nord i nord-est del primer recinte des de l'exterior. En primer pla veiem la torre de la Presó i, a l'extrem de la dreta, part de la que hi ha darrere l'Ajuntament.

2.1. LA MURALLA INTERIOR: LA PART CONSERVADA

Del primer recinte emmurallat en conservem bé la part oest i nord-oest, composta per dos llenços de mur i dues torres. Comencem el recorregut a la torre situada al nord-oest, a l'extrem més oriental d'aquest tram conservat de muralla, que es coneix amb el nom de torre de la Presó. Es tracta d'una estructura de planta més o menys circular, que s'obre a migdia, al nivell de circulació de la plaça del Castell, mitjançant una porta i al pis superior amb una finestra, totes dues amb llinda i brancals de pedra treballada. A simple vista es pot veure clarament com la part de la torre que dona a la plaça –on hi ha la porta i la finestra– és feta amb posterioritat a la resta de l'estructura, i podria estar relacionada amb un document de l'any 1671 que parla de l'enderroc d'una torre i l'aprofitament de la pedra per a la construcció de les “*presons novas*”.¹⁸ Per la part exterior, en canvi, la torre es troba ben imbricada amb els dos trams de muralla que la delimiten, tal com es pot veure bé des de fora muralles, a l'inici del carrer de la Processó, on s'aprecia la totalitat de l'obra conservada de la torre, uns 10 metres d'alçada (cf. Figura 6.2). Sembla, doncs, que originalment aquesta torre hauria estat una bestorre semicircular, totalment oberta a l'interior del recinte, i que fou tancada

Font: *Els castells*, 1971: p. 237.

Figura 6.3. Imatge antiga de la torre de la Presó des de l'interior del recinte. La part superior, amb les dues finestres i el rengle d'espitlleres, és un afegitó modern, potser del segle XIX, que fou enderrocat posteriorment.

posteriorment. A banda, en fotografies antigues es pot apreciar com fa uns cent anys la torre conservava encara un pis superior, avui perdut, i estava coronada amb un rengle d'espitlleres pensades per a arma de foc moderna (cf. Figura 6.3).¹⁹

De la part de llevant d'aquesta torre arrenca un llenç de muralla en direcció oest-est, del qual se'n conserven tan sols els primers 5 m del recorregut. A partir d'aquí, cap a llevant, la muralla està totalment perduda. Cap a l'altra banda, en canvi, de la torre de la Presó arrenca un llenç de muralla en direcció NE-SW, de 16 metres de llarg i ben conservat, que mor a una segona torre, actualment integrada dins de l'edifici de l'ajuntament, l'antic castell de Llagostera. Tal com passa a la torre de la Presó, aquesta torre és especialment ben visible des de fora, des del carrer de la Processó, on s'aprecien totalment els seus més de 10 metres d'alçada conservada.

Tota la part posterior del castell es troba adossada al següent tram de muralla, que arrenca d'aquesta torre i que discorre en direcció nord-sud al llarg de poc més de 14 metres (cf. Figura 6.4). Al final d'aquest tram la muralla es perd.

Autor: Joan Linàs

Figura 6.4. La torre de l'Ajuntament des de l'exterior del primer recinte. A la dreta es veu part de la muralla aprofitada com a paret posterior del castell. La finestra fou oberta al segle XIX.

2.2. LA MURALLA INTERIOR: LA PART DOCUMENTADA

La resta del recinte no es conserva. Tanmateix, la documentació permet reconstruir-ne sense massa problemes els costats sud-oest, sud i est, des de l'extrem de llevant del castell fins al carrer Sant Pere, just darrere de la sagristia de l'església.

A l'extrem est del castell, allà on perdem la muralla, sembla que hi havia una altra torre²⁰ a partir de la qual començava un nou llenç, de 33 metres en direcció NW-SE, que girava cap a l'est a prop de l'actual extrem NW de la plaça de la Llibertat, l'antiga plaça de Dalt. A partir d'aquí la muralla delimitava per la part de tramuntana aquesta plaça i acabava, a l'est, rematada amb una altra torre, coneguda en els documents amb el nom de "*torre del Cementiri*".²¹ Aquesta dada serveix, a més, per ubicar el primitiu fossar parroquial entre les parets del sud-est i del sud de l'església i la part interior de la muralla i de l'esmentada torre.

Des de la torre del Cementiri la muralla girava 90 graus i un nou tram de 25 metres en direcció sud-nord tancava per llevant el primer recinte i moria a l'alçada de l'actual carrer Sant Pere, just darrere la sagristia, a l'antic portal d'entrada al primer recinte. Aquest por-

tal, avui totalment perdut, està ben referenciat en un document de l'any 1724, que ens parla d'una *"bancalada de portal vell y molt antich, de tal manera que no hi ha memoria de homens lo hagen vist permanent, se troba en la muralla vella de dit castell, a la part de la Sagristia, per lo qual portal (segons se veu) se entrava i aixia, en temps antich, en el Castell"*.²²

Desconeixem si hi havia altres portals en aquesta muralla; els documents no ens en diuen res. Exclusivament a tall d'hipòtesi, podríem especular entorn de l'existència d'una porta a migdia, sobre l'actual plaça de la Llibertat, on a l'edat moderna hi havia el *"paviment"* (cf. apartat 3.3) i ara hi ha les escales d'accés a la plaça del Castell, i potser d'una altra al nord, davant per davant de la poterna que sabem segur que s'obria en aquesta zona en el segon recinte (cf. apartat 3.1).

2.3. LA MURALLA INTERIOR: LA PART DESCONEGUDA

Resta per conèixer la tramada nord del recinte, entre el portal vell que acabem de comentar a llevant i el trosset de muralla que surt de la torre de la Presó a ponent. Físicament no se'n conserva cap vestigi i l'anàlisi dels documents antics no aclareix res. Com a hipòtesi, Cantó i Mascort el fan passar, fent un retranqueig cap al sud, per sota del que seria la banda nord de l'actual plaça del Castell fins a la façana de la primera casa del costat nord del carrer Sant Pere, on empalmaria, davant per davant de la sagristia de l'església, amb l'esmentat portal vell.²³

Es tracta d'una hipòtesi ben plausible, però cal remarcar que els documents en cap cas parlen d'aquest tram de muralla, només d'un *"mur nou"* que l'any 1674 delimitava per ponent l'hort d'en Josep Gros i que ja existia l'any 1598.²⁴ No deixa de ser significativa la denominació de *"nou"* per a un mur que hauria de ser en realitat molt vell. Així, el que sembla més probable és que al segle XVI el tram de nord de la muralla del primer recinte ja no existís i que a la zona s'hi hagués construït l'esmentat *"mur nou"*, segurament de contenció a causa del fort desnivell del terreny.

Com que, a més, no és massa lògica –tot i que no impossible– la coexistència de dos trams de muralla amb torres tan properes entre si i funcionant alhora, fins i tot podem especular entorn del fet que la desaparició d'aquest tram nord del primer recinte fos anterior, o coetània, a la construcció del segon recinte; així, no se'ns faria gens estranya la ubicació de la torre de la Central i dels panys de muralla contigus (cf. apartat 3.1) en una zona tan propera a la fortificació precedent. Tot això, naturalment, sempre i quan el segon recinte fos en realitat construït amb posterioritat al primer.

Finalment no podem descartar tampoc la hipòtesi que en aquesta zona els dos recintes poguessin coincidir; és a dir, que la torre de la Central i les tramades més properes de muralla pertanguessin en realitat al primer recinte, de manera que el segon recinte no fos un cercle tancat, sinó una mitja lluna. No n'hi ha cap prova física ni documental, és cert, i és la tesi menys probable de totes, però tampoc podem descartar-la del tot. Més endavant reprendrem aquests temes.

Autor: Joan Ulinàs

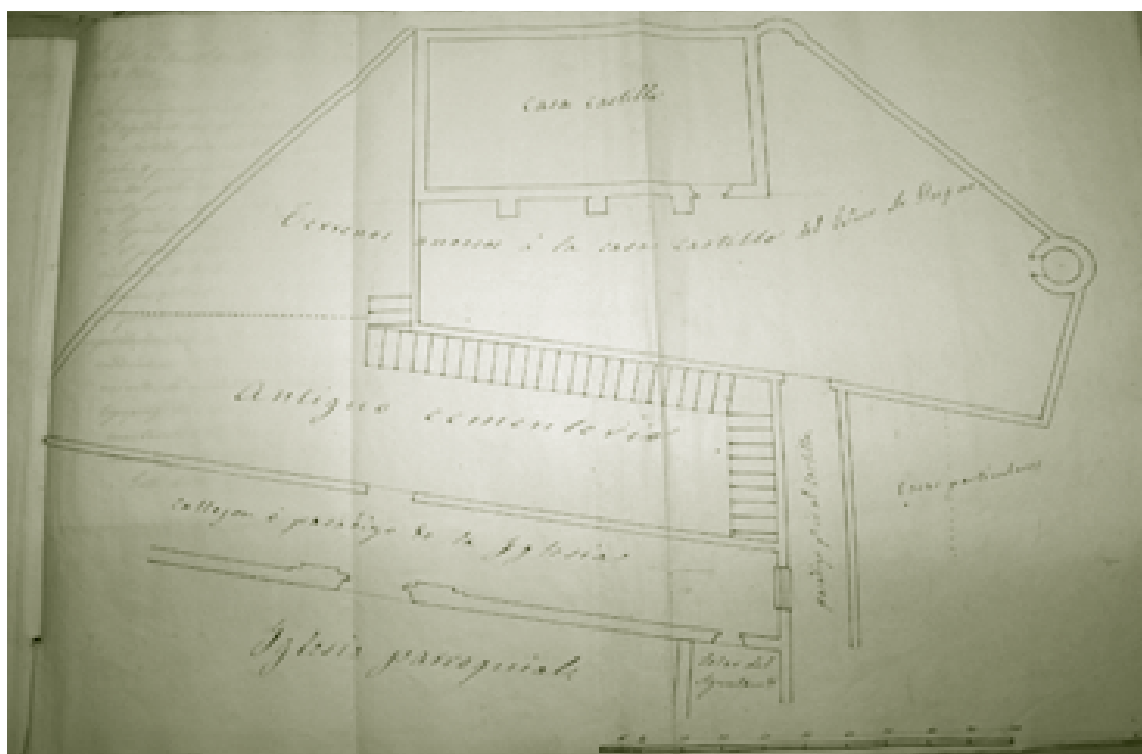
Figura 6.5. Façana sud de l'església de Sant Feliu de Llagostera des de la plaça de la Llibertat. En aquesta banda hi va haver un tram de muralla amb una torre i el primer cementiri i, a la part inferior, a l'exterior d'aquesta muralla i delimitant la plaça pel nord, el "paviment".

2.4. L'ESGLÉSIA I EL CASTELL

Malgrat les incerteses que acabem d'expressar, tenim prou dades per dibuixar amb considerable fiabilitat un primer recinte de planta amb forma d'un polígon allargassat de tendència pentagonal, amb l'eix principal en direcció NW-SE, d'uns 57 metres de longitud per uns 40 d'amplada. Dins d'aquest espai sabem segur que a l'edat mitjana hi havia l'església i el castell –edificis encara avui conservats– i el cementiri parroquial.

Pel que fa a l'església, desconeixem del tot com era abans de les reformes integrals del segle XVII que la van convertir en l'immens edifici que veiem actualment (cf. Figura 6.5).²⁵ Una ullada als seus paraments visibles només ens permet apreciar reformes parcials i, en tot cas, sempre posteriors a la construcció del temple modern. Amb tota lògica, l'església anterior, possiblement el temple romànic que degué substituir el primigeni edifici del segle IX, era molt més petita, encara que ocupava el mateix indret i estava orientada igual que l'actual, amb un absis semicircular a llevant i una nau rectangular a ponent.

El gran temple bastit als segles XVII-XVIII anul·là del tot el temple anterior, el que devia quedar de les reformes d'Ot i Pere de Montcada, l'antiga capella de Sant Miquel, el pany de mu-

AMLLA, fons Ajuntament de Llagostera. Expediente para la adquisición de la casa Castillo, reg. 10134 (1863)

Figura 6.6. Plànol del castell de Llagostera de l'any 1865. S'hi aprecia el castell abans que fos ampliat, la muralla, les torres de la Presó i de l'Ajuntament i part del cementiri d'època moderna, aleshores ja en desús.

ralla del primer recinte que passava per darrera l'absis i bona part del cementiri, que –com hem vist al punt 2.2– es trobava a l'est i al sud de l'església. El nou cementiri fou traslladat a ponent del nou temple, davant de la façana principal, on encara figura en un plànol de l'any 1865 (cf. Figura 6.6).

Pel que fa al castell (cf. Figura 6.7), es tracta d'una construcció de planta rectangular d'uns 19 per 9 metres, amb l'eix principal en direcció nord-sud i adossat a la part interior del llenç occidental de la muralla del primer recinte. Rehabilitat al segle XIX per a hostatjar-hi les escoles i les dependències municipals, a l'actualitat és la seu de l'Ajuntament de Llagostera. De l'edifici antic se'n preserva molt bé l'estructura general –parets perimetrals i estructura interna–, encara que bona part del pis superior respon a les reformes del segle XIX, tal com es pot apreciar, sobretot, a la façana posterior. La ubicació de les dependències municipals ha comportat que, a l'interior de l'edifici, l'obra original quasi no sigui apreciable, llevat de la gran sala de la planta baixa sostinguda amb tres grans arcades de mig punt (cf. Figura 6.8). A l'exterior són visibles tres escuts encastats als contraforts de sosteniment de l'estructura que, tot i que han estat repicats, s'aprecia clarament que pertanyen als Cruïlles, barons de Llagostera als segles XV i XVI (cf. Figura 6.9).

Autor: Joan Ulinàs

Figura 6.7. El castell de Llagostera en l'actualitat

Amb les dades ara per ara disponibles, podem considerar aquest edifici com un dels habituals castells-palau d'ubicació urbana i origen baixmedieval.²⁶ La documentació no ho desmenteix, sobretot si tenim en compte que, com hem vist, a mitjan segle XIV els Montcada encara tenien la seva residència sobre l'església. Per la seva estructura, aquesta construcció podria molt bé datar d'un moment lleugerament posterior, de finals del segle XIV o la centúria següent.

No hi ha cap dada, ni documental ni arqueològica, que ens permeti assegurar l'existència amb anterioritat d'un castell que, en aquest context urbà, l'hauríem d'entendre com a edifici administratiu de la senyoria i residència del senyor. Pla Cargol parla de l'existència d'una casa forta al segle XII,²⁷ que no ha pogut ser verificada. De fet, ja hem vist com no és fins a les tardanes dates de 1288 i 1315 que trobem els primers esments del castell de Llagostera (cf. apartat 1) i, encara, cal tenir en compte que en aquests documents hem de prendre el mot castell com a sinònim de terme i no com a referència explícita a una construcció fortificada. Evidentment, però, no podem descartar l'existència real d'un antic castell en aquest indret. És cert que la presència del recinte emmurallat i el fet que Llagostera hagués estat lloc reial els segles XI-XIII haurien fet prescindible aquesta construcció. Però també és cert que, en no conèixer la datació de la muralla interior ni haver-se realitzat mai excavacions arqueològiques

Autor: Joan Linàs

Figura 6.8. **Sala de la planta baixa del castell. Actualment és utilitzada com a sala d'actes.**

Autor: Joan Linàs

Figura 6.9. **Un dels escuts dels Cruïlles, a l'exterior del castell**

a l'indret, no podem tampoc descartar que al capdamunt del turó de Llagostera s'hi hagués aixecat, prèviament a la construcció de les muralles, un castell fortificat, o també, per què no, que el recinte interior fos en origen la pròpia muralla d'aquest castell i no una muralla urbana, com va esdevenir després.

Pel que fa a la resta de l'espai encerclat pel recinte emmurallat interior, que actualment és la plaça del Castell, desconexim del tot quines construccions hi havia i quina era la seva

estructura urbana. Podem suposar que la ubicació d'un portal al cap de l'actual carrer Sant Pere, al costat de la sagristia, comportava l'existència d'un carrer que discorria entre la muralla nord –fos on fos– i l'antiga església en direcció cap al castell i la zona més alta del turó, i que aquest carrer hagués tingut cases a banda i banda o, com a mínim, adossades a la façana nord de l'església. Podem suposar també la presència d'edificacions al nord-oest i a l'oest del recinte, molt especialment abans del segle XIV, sempre i quan –tal com apuntàvem suara– no hi hagués hagut un castell pròpiament dit amb anterioritat a aquesta data.

En definitiva, desconexem del tot com estava distribuït urbanísticament l'interior del primer recinte de Llagostera durant l'edat mitjana. Les úniques dades certes que tenim ara com ara són el propi recinte emmurallat –llevat de la part nord–, l'existència de l'església de Sant Feliu de Llagostera, amb el cementiri entre el temple i el costat sud-est de la muralla, i la presència d'un castell a partir del segle XIV a la part de ponent. Tota la resta són suposicions i hipòtesis que només la troballa de nous documents o les investigacions arqueològiques podrien ajudar a certificar.

3. EL SEGON RECINTE

El primer clos murallat, que acabem de descriure, estava envoltat exteriorment per un segon recinte que, almenys fins a finals de l'edat mitjana, englobava la pràctica totalitat del nucli urbà de Llagostera. Les restes conservades i les investigacions documentals i arqueològiques fan que actualment tinguem un coneixement força precís d'aquest segon recinte, tant de la muralla pròpiament dita com de l'estructura urbana de les cases i els carrers que hi havia a l'interior.

3.1. LA SEGONA MURALLA: LA PART VISIBLE

La muralla que encerclava aquest segon recinte, de poc menys de 400 metres de perímetre, englobava un nucli urbà que mesurava 250 metres d'est a oest i 190 metres de nord a sud. Se'n conserva, perfectament visible, una llarga tramada al costat nord, mentre que, amagada per les cases que s'hi van adossar posteriorment, també es conserva de manera quasi íntegra tot el seu perímetre oest i sud-oest. Pel que fa als costats est i sud-est, la muralla sembla haver-se perdut del tot, però la tenim testimoniada gràcies a la documentació escrita.

Pel que fa a la part visible, en tenim dues tramades, molt properes entre si. El primer tram, de 50 metres de llargada, el trobem delimitant per migdia la meitat oest del carrer del Fred (cf. Figura 6.10). Es tracta del llenç nord de la muralla i, conservat en una alçada variable –generalment, una mica menys de 10 metres– segons la incidència dels edificis adossats que l'han afectat posteriorment, conté una torre de planta circular de 5,90 m de diàmetre exterior i 10 d'alçada conservada, coneguda com la torre de la Central (cf. Figura 6.11). L'obra, tant de la muralla com de la torre, és de pedres de mides diverses, desbastades per la cara vista i lligades amb morter de calç, disposades formant filades no massa regulars. A simple vista no

Autor: Joan Linàs

Figura 6.10. **Tram de la muralla del segon recinte, al carrer del Fred**

Autor: Joan Linàs

Figura 6.11. **Torre de la Central**

Autor: Joan Ulinàs

Figura 6.12. **Tram de muralla visible al carrer Olivareta. Ha estat malmesa per les cases que s'hi adossaren a partir del segle XVI.**

s'hi aprecien fases diferenciades de construcció, i els punts on s'hi detecta obra diferenciada responen a refeccions posteriors, relacionades amb les cases que s'hi construïren a la part externa de la fortificació.

Al nord-oest, a la confluència entre el carrers del Fred i Olivareta, aquest pany de muralla es troba interromput per deixar pas a l'escala moderna d'accés a la plaça del Castell i a l'extrem nord del carrer de la Processó. Es tracta d'un espai d'uns 15 metres on la muralla es troba totalment perduda i on, segons la documentació antiga, hi havia la "*porta falsa*", un accés de dimensions reduïdes, una mena de poterna que permetia la comunicació directa d'aquesta banda nord del nucli urbà amb l'exterior.²⁸ El que no sabem és si aquesta *porta falsa* existia a la muralla des del moment de la seva construcció o bé s'obrí més tard, a partir dels segles XVI-XVII, quan el poble començà a créixer a l'exterior del recinte emmurallat.

A l'inici del carrer Olivareta, al costat de migdia, retrobem de nou la muralla a llarg de 30 metres, en un sector on l'enderroc d'unes cases velles possibilita actualment la seva contemplació (cf. Figura 6.12). Tant per la tècnica constructiva, com per les dimensions, com per l'estat de conservació, aquest tram de muralla és quasi idèntic al que es pot veure al costat del carrer del Fred, que acabem de descriure.

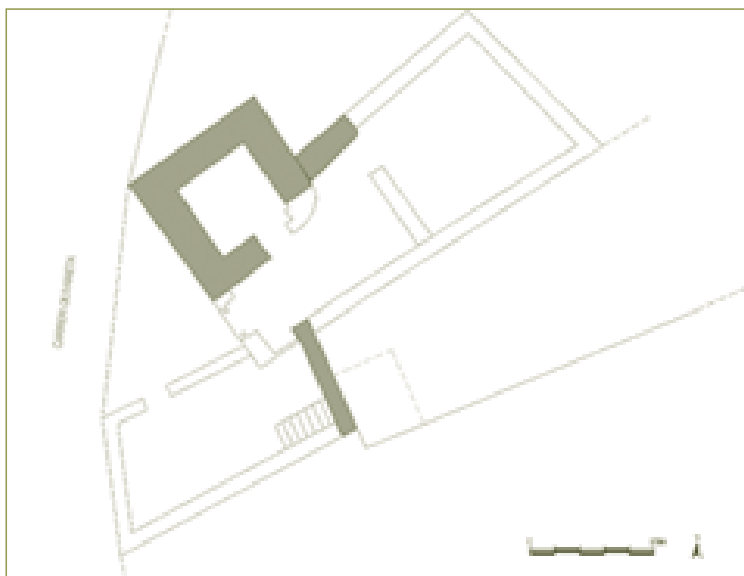

AMLLA,, fons Ajuntament de Llagostera. Autor: Institut cartogràfic de Catalunya, reg.36.

Figura 6.13. Fotografia aèria del nucli antic de Llagostera. Les fletxes indiquen els trams de la segona muralla amagats per les cases del costat interior del carrer Olivareta.

3.2. LA SEGONA MURALLA: LA PART AMAGADA I LA TORRE GEMMA

En el moment en què el carrer Olivareta comença a girar en direcció sud-oest perdem la muralla, amagada per les cases del seu costat de migdia i ja no la retrobem. Tot i així, aquesta muralla es troba perfectament conservada en una longitud de quasi 150 metres, ja que la totalitat de les cases d'aquell costat del carrer Olivareta s'hi adossen, aparentment sense destruir-la. Aquest fet es fa ben patent si contemplem qualsevol fotografia aèria de la zona, on la línia de la muralla queda perfectament evidenciada darrere les cases (cf. Figura 6.13). Concretament les cases de la part interior del carrer Olivareta, que descriu una mitja lluna, amaguen tres trams sencers de muralla connectats entre si: un primer tram de 45 metres de llarg en direcció NE-SW, un segon tram de 55 metres de llarg en direcció nord-sud i un tercer tram de 50 metres de llarg en direcció NW-SE. És a dir que, amb un perímetre d'uns 220 metres, conservem pràcticament tota la meitat oest del segon recinte emmurallat de Llagostera. Al sector de contacte entre el primer i el segon d'aquests trams, just a l'extrem més occidental del recinte, treu el nas una de les parets de la torre que reforçava aquell angle de la muralla, la torre Gemma o de la Gemma, integrada dins de la casa número 28, coneguda

Font: JANUS, S.L. Informe de l'excavació, 2009

Figura 6.14. **Planta general de can Caciques, la part ombrrejada correspon a la torre i part dels murs de la muralla.**

com can Caciques (cf. Figura 6.15). L'existència d'aquesta torre era coneguda d'antuvi gràcies a la documentació escrita²⁹ i hom la suposava –com totes les altres torres conegudes– de planta circular. Reforçava aquesta hipòtesi l'existència a l'interior de la casa d'un petit tram de mur corbat allà on, precisament, hi havia d'haver la torre.

L'any 2008 es va realitzar una intervenció arqueològica a l'interior d'aquest immoble.³⁰ Se'n va excavar el subsòl fins arribar a la roca mare i es van repicar tots els revestiments de les parets per tal de poder identificar allò que es conservés de la muralla i de la torre. Els resultats foren, si més no, sorprenents. Per una banda es va poder constatar com, dels dos llenços de muralla que hi devia haver, pràcticament no en quedava cap vestigi: el llenç nord-est estava literalment destrossat per una paret moderna i el llenç sud-est no va aparèixer: o bé havia estat desmuntat fins a la mateixa roca perquè el travessava el propi espai interior de la casa, o bé en aquest indret concret hi havia una porta, de la qual no n'ha quedat tampoc cap rastre. No passava, però, el mateix amb la torre Gemma que, un cop alliberada de revestiments i estructures adossades, es va poder constatar que s'havia conservat gairebé de manera íntegra. Tanmateix no es tracta d'una torre rodona, com s'havia dit, sinó quadrangular; el mur corbat no era res més que un afegitó modern (cf. Figura 6.14).

La torre és una poderosa construcció quadrada, de 4'25 metres de costat, amb parets de 105 cm de gruix, oberta pel costat est a l'interior del recinte. Llevat de la seva paret SE –on s'obria aquest accés i que avui queda a l'interior de la casa–, que està molt malmesa, la resta de l'estructura es conserva en una alçada d'entre 5'25 i 6'20 metres, i la torre mostra una espitllera de defensa a la part superior central de cadascuna d'aquestes tres cares (cf. Figura 6.15). Les parets NE i NW de la torre només es poden apreciar des de l'interior de la torre, ja que a l'exterior s'hi adossa la casa veïna, però la cara SW és i ha estat sempre visible des del mateix carrer Olivareta (cf. Figura 6.15).

AMLLA, fons Ajuntament de Llagostera. Autor: Foto Kim, reg.1092.

Figura 6.15. Façana principal de can Caciques. La part de l'esquerra, on hi ha l'espitllera, és la cara SW de la torre Gemma i la dreta, amb la porta i la finestra, és la façana de la casa que s'hi va adossar a la segona meitat del segle XVI.

Una altra dada interessant que van oferir aquestes excavacions és la troballa del fossat al subsòl de l'estança ubicada al sud de l'habitatge, l'excavació del qual va restar inacabada, i també la de l'extens pati que hi ha darrere de la casa, a l'est. Amb tota probabilitat quan es reprenguin aquests treballs –que ja estan projectats– s'obtindran dades de primer ordre sobre les característiques i el moment d'inutilització del fossat, i també d'un extens sector del nucli antic de Llagostera comprès entre les dues muralles.

3.3. LA SEGONA MURALLA: LA PART PERDUDA

La meitat de llevant de la segona muralla no ha tingut tanta sort, ja que està perduda i enderroca-

Autor: Joan Ulinàs

Figura 6.16. Part superior de la torre Gemma de l'interior, amb les tres espitlleres

da de fa temps. Sense descartar que alguna casa encara pugui amagar-ne algun tram, la major part dels llenços i de les torres d'aquesta part del recinte els podem reconstruir només gràcies a la documentació escrita. Aquí la feina de Josep Cantó i Antoni Mascort ha estat primordial.

Perdem la muralla a la confluència entre els carrers Olivareta i Major. En aquest punt hi havia l'entrada sud del recinte, conegut amb el nom de portal d'en Saura. El carrer que, provinent de l'exterior, el travessava i entrava al nucli és l'actual carrer Major. Aquest portal estava flanquejat per dues torres, totes dues ben documentades: una, la del costat est, fou enderrocada al segle XVII, mentre que l'altra va aguantar fins a mitjans del segle XIX.³¹

Entre aquest portal i el portal est, el portal d'en Pi o d'en Nicolau, a l'actual carrer Sant Pere, tan sols ens revelen la muralla, el recorregut i la forma del carrer de Santa Anna i alguns documents dels segles XVII i XVIII.³² Tenim, per tant, totalment perdut i a l'espera d'hipotètiques troballes arqueològiques, tot el tram de muralla de 80 metres de recorregut que anava entre aquests dos portals tancant el nucli urbà pel costat sud-est.

El portal d'en Nicolau, l'entrada est al clos murallat de Llagostera, es trobava a la confluència entre els actuals carrers del Fred, Santa Anna i Sant Pere, que li passava per sota i entrava a la vila. Igual que el portal d'en Saura, aquest també tenia dues torres i el coneixem només gràcies a la documentació escrita.³³

Autor: Joan Linàs

Figura 6.17. Façana amb una finestra gòtica al carreró que hi ha al sud-oest de la plaça de la Llibertat

D'aquest portal en sortia el tram nord-est de la muralla que, seguint més o menys la part posterior de les actuals cases del costat oest del carrer del Fred, en dues tramades aniria a emplamar amb el sector de muralla que es conserva, que coneixem i que hem descrit a l'inici d'aquesta tercera part. Aquest sector nord-est de la muralla, que descrivia un recorregut aproximat de 50 metres, també s'ha perdut i només en tenim algunes referències documentals.³⁴

3.4. L'URBANISME ENTRE ELS DOS RECINTES: LA PLAÇA I ELS CARRERS

A l'espai en forma de mitja lluna que hi havia entre els dos recintes emmurallats –a l'est, al sud i a l'oest– s'estenia la major part del nucli urbà de Llagostera a finals de l'edat mitjana i a l'edat moderna. L'estructura urbana del nucli, que s'ha conservat en bona part fins a l'actu-

alitat, estava condicionada per l'orografia del turó i, sobretot, per l'existència de les muralles, i era ben senzilla.

En primer lloc hi havia tota una renglera de cases adossades a la part exterior del primer recinte i obertes a un carrer de circumval·lació que constituïa la principal via de circulació interna del nucli urbà. Aquest carrer es dividia en dues tramades separades per una plaça, la plaça de Dalt –actualment plaça de la Llibertat. A ponent de la plaça, aquest carrer s'anomenava, a l'edat moderna, de la Sagristia i actualment és el carrer de la Processó. A llevant era el carrer de l'Hospital, atès que hi havia aquest edifici, i avui és el carrer de Sant Antoni. A l'altra banda d'aquest vial de circumval·lació, en direcció a la segona muralla, com que la superfície era força més gran, hi sorgiren alguns carrerons transversals, perpendiculars a la muralla, que encara es conserven en part com el carreró que discorre paral·lel al carrer Major o el que hi ha a l'extrem sud-oest de la plaça de la Llibertat, que no té sortida i on s'hi pot veure una interessant finestra gòtica (cf. Figura 6.17). D'altres, situats a la zona de ponent, només en coneixem l'existència gràcies a la documentació, com el que a l'edat moderna discorria per l'actual pati de can Caciques.³⁵ Potser la projectada excavació en aquest indret, abans comentada, podrà aportar-ne alguna certesa.

A banda, dos grans vials transversals travessaven aquest nucli urbà, provinents dels dos principals portals: l'actual carrer Major –anomenat en algun document carrer de l'Església–, provinent del portal d'en Saura, i l'actual carrer Sant Pere –l'antiga via pública a Ganix–, provinent del portal d'en Nicolau. Aquest darrer entrava al primer recinte per l'antic portal que hi havia hagut prop de l'extrem nord-est de l'església. El segon duia directament a la plaça de Dalt i al paviment, una mena de rampa que coneixem gràcies a la documentació escrita i situada al nord de la plaça, on se solia reunir la universitat del poble i que va ser anul·lada al segle XVII amb l'ampliació de l'església, i substituïda més endavant per una escala. Sota la rampa hi havia una carnisseria.³⁶

Desconeixem exactament com era la part nord de l'espai urbà de Llagostera atès que no sabem, com hem vist abans, per on passava exactament el tram septentrional de la muralla del primer recinte. En tot cas, sembla que en aquesta banda del nucli hi havia majoritàriament horts, igual que en el sector nord-oest, on hi havia l'hort o l'era del Castell,³⁷ i estava travessat per un camí –no el podem anomenar carrer– que comunicava el sector del portal d'en Nicolau i de l'Hospital amb l'anomenada porta falsa.

4. L'EXPANSIÓ FORA VILA I LA FI DE LES MURALLES

Fins a inicis de l'edat moderna fora muralles hi havia el vall o fossat, una petita part del qual, com hem vist abans, fou documentat en l'excavació de can Caciques de l'any 2008 (cf. apartat 3.2). No s'hi té la certesa de l'existència de cases pertanyents al nucli urbà, que a la baixa edat mitjana estava quasi tot reclus dins les muralles. Tot i així, és possible que a partir de la concessió de l'any 1324 del rei Jaume II a Ot de Montcada,³⁸ davant del portal d'en Saura s'hi comencés a celebrar el mercat, en un espai obert que posteriorment seria la plaça de la Creu, del Lledoner, de Baix, de la Bomba o del Mercat.³⁹ Malgrat això, no podem estar segurs

Autor: Joan Linàs

Figura 6.18. Tram del fossat localitzat a l'interior de can Caciques durant l'excavació de l'any 2008

que aquest fos l'indret de celebració del mercat des d'aquest primer moment, com fou més tard, ja que també es podria haver ubicat a la plaça de Dalt.

A la part baixa del turó i donant la volta al nucli hi havia tot un seguit de camins públics que comunicaven Llagostera amb l'exterior i que també s'intercomunicaven entre ells. A partir dels segles XVI i XVII, amb el creixement del poble fora muralles, la major part d'aquests camins esdevindrien carrers. Així, amb el temps, el camí públic a Ganix es convertí en el carrer de Sant Pere, el camí de Sant Llorenç en el carrer Major, el camí de reremur en els carrers Olivareta i del Fred, el camí de Caldes i Sant Feliu en el carrer d'en Fonalleras i després de Santa Anna, i el primer tram del camí de Girona en el carrer Alt de Girona.⁴⁰

Amb la generalització de les armes de foc i de l'artilleria a partir de finals de l'edat mitjana, les muralles esdevingueren, si més no, en bona part prescindibles. A banda, el creixement urbà de Llagostera va comportar que al segle XVI de bell nou la vila hagués de superar una altra vegada la barrera del recinte emmurallat. Les primeres construccions extramurs es realitzaren a partir de mitjan segle XVI adossades a la cara externa de la segona muralla, al seu costat sud-oest, entre can Caciques i la plaça del Mercat.⁴¹ La construcció d'aquestes cases comportà el colgament del vall, tal com es va documentar físicament a l'excavació arqueològica de can Caciques (cf. Figura 6.18).⁴²

AMLLA, col·lecció Ajuntament de Llagostera. Autor: ATV (Editorial Àngel Tòrra Viazó), reg.970.

Figura 6.19. Imatge antiga de l'incert sector nord del recinte emmurallat. En primer pla veiem les restes enrunades d'unes cases que havien estat bastides en aquest indret vers el segle XVIII i, a la dreta, el caminet que pujava des de l'extrem nord del carrer de la Processó aprofitant un tram en què la muralla havia estat enderrocada. Al fons es veu el castell abans de les últimes reformes i ampliacions i el tram de muralla associat, amb les torres de l'Ajuntament i de la Presó i els panys de muralla associats. Les cases que estan enrunades varen ser fetes enderrocar el 1908 perquè amenaçaven ruïna.

Al segle XVII ja hi havia cases al costat nord-oest de la mateixa muralla i s'havia format un petit veïnat entre l'extrem de llevant del carrer Olivareta i el primer tram del camí de Girona, a tocar de la plaça del Mercat, i també com a la sortida del poble en direcció a Ganix, a la zona dels masos Nicolau i Collell, prop del portal d'en Nicolau.⁴³ Al sector del mas Collell, edifici encara avui existent, a l'actual carrer Saragossa, hi havia hagut un segon hospital de pobres, que segurament va substituir el primer, que hauria quedat intramurs (cf. apartat 3.4).

Fins aquest moment, majoritàriament, s'havia respectat l'existència de les muralles, i per això es preserva tota la meitat occidental del segon recinte. Tanmateix, avançant el segle XVII i al llarg del segle XVIII el nucli urbà es va anar estenent cap a migdia fins al camí a la doma de Ganix –l'actual carrer Santiago Rusiñol–, en general es començà ja a prescindir dels condicionaments de muralles i torres, que foren en bona part enderrocats, i és aquesta la causa que s'hagi perdut quasi tota la part oriental del segon recinte i la totalitat dels portals, amb les seves torres. Igualment, dins del nucli antic, la construcció de la nova església comportà la desaparició de tot el costat de llevant del primer recinte. Per contra, el fet que a la banda

nord i nord-est de l'antic nucli quasi no es produís creixement urbà –ni durant aquests segles ni, de fet, més endavant– ha facilitat, fins als nostres dies, la preservació d'aquella part de la muralla (cf. Figura 6.19).

5. INCERTESES I DUBTES SOBRE LA LLAGOSTERA MEDIEVAL

En general, doncs, el que acabem d'exposar evidencia una mancança important de certeses entorn de l'estructura i l'evolució urbanística de Llagostera al llarg de l'edat mitjana. Aquesta manca d'informació, és cert, està en bona part pal·liada, per una banda, per l'excel·lent estat de conservació d'alguns trams de muralla i de la retícula medieval de carrers, i per l'altra per l'estudi de la Llagostera dels segles XVI a XVIII efectuat per Josep Cantó i Antoni Mascort, que hem emprat a bastament en el nostre treball.

La solució és clara. Cal recercar més als arxius i, sobretot, cal recórrer a l'arqueologia. Actualment l'estudi arqueològic de la Llagostera medieval està a les beceroles. En aquest sentit ja hem vist com l'única i recent intervenció, efectuada l'any 2008 a can Caciques, ha servit per documentar perfectament la torre Gemma i corregir determinades hipòtesis entorn de les seves característiques, i també per localitzar una petita tramada del fossat. Són uns resultats molt bons tenint en compte la modèstia de la intervenció i, per tant, cal pensar que noves intervencions arqueològiques podrien aportar moltes dades que la documentació escrita no pot precisar. Vegem, resumidament, quines són les principals incerteses que ara tenim entorn del coneixement de la Llagostera medieval.

5.1. EL PROBLEMA DE LA MURALLA NORD DEL PRIMER RECINTE

En primer lloc, del recinte interior en desconeixem del tot la part nord, entre la torre de la Presó i la zona de l'actual sagristia, al carrer Sant Pere. Tenint en compte l'extraordinària proximitat d'aquest hipotètic tram nord amb el tram nord del segon recinte, que sí que es conserva perfectament, es plantegen diversos dubtes, molt interessants, però ara com ara irresolubles.

El més lògic és pensar que, si els dos trams van existir, difícilment funcionessin al mateix temps. Es fa estrany pensar en la construcció d'una llarga tramada de muralla de 60 metres de longitud a –més o menys– 5 metres d'una altra tramada paral·lela preexistent i, a més, en un indret on no hi havia cases per protegir ni pràcticament n'hi va haver fins molt avançada l'edat moderna. El més probable és que els constructors de la segona muralla haguessin lligat en aquest punt la seva construcció amb la preexistent, estalviant-se així haver d'aixecar 60 metres de fortificació, torre inclosa. No podem, per tant, descartar del tot la coexistència dels dos murs en ple funcionament en aquesta part nord del recinte, però sí titllar-la de poc probable.

Això implica dues possibilitats. La primera, i més lògica, és que en construir el tram de muralla del carrer del Fred, del segon recinte, l'hipotètic llenç nord del primer recinte es trobés

ja en molt mal estat o directament desaparegut, o que, fins i tot, fos desmuntat en aquest mateix moment, donat que havia esdevingut prescindible; això mateix va passar, per exemple, amb el portal que hi havia a la zona de l'actual sagristia, que els mateixos documents antics revelen com a arruïnat i inservible. El desnivell existent, tanmateix, hauria empès més endavant a construir a l'indret un mur de contenció que seria el mur nou de què parlen alguns documents dels segles XVI i XVII. És evident que si en aquest moment hagués existit la primera muralla, la mateixa fortificació –o el que en quedés– hauria pogut exercir ella mateixa de mur de contenció.

L'altra possibilitat és que, en realitat, la torre de la Central i els murs propers formessin part del primer recinte. La gran proximitat d'aquestes estructures amb el que coneixem del primer recinte i la certesa –de moment– que la torre de la Central és l'única torre rodona que tindríem a la segona muralla, podrien fer pensar en un primer recinte una mica –no gaire– més extens per la part nord que, en planta, no es veu gens estrany. En contra té la circumstància que els desnivells del turó farien que aquesta part del recinte deixés en part desprotegit aquell costat de la part més alta del nucli, i això és el que fa més improbable aquesta hipòtesi.

5.2. LA DATAció DE LES DUES MURALLES I DEL CASTELL

En tot cas, el que implica la improbable coexistència dels dos panys paral·lels de muralla és que els dos recintes emmurallats de Llagostera foren construïts en èpoques diferents, el primer abans que el segon. Estilísticament i tècnicament poca cosa es pot afirmar. L'obra dels murs i de les torres, de pedres de mida diversa lligades amb morter de calç, escairades per la cara vista i disposades formant a voltes filades molt irregulars i a voltes sense formar filades clares, no permet establir datacions precises ni diferenciades. En tot cas, el tipus de muralla amb torres o bestorres rodones força properes –com les de la Presó i de l'Ajuntament, per exemple– i sense talús, ens apropiarien a una obra medieval plena o de principis de la baixa edat mitjana, situable a grans trets entre els segles XII i XIV. Val a dir, en aquest sentit, que encara que si comparem l'obra dels trams ben conservats de muralla del recinte interior amb els del segon recinte les diferències físiques siguin poques, el dilatat lapse cronològic on es pot incloure aquest tipus de fortificacions és prou ampli per englobar-hi els dos recintes.

Així, l'evolució més probable de la Llagostera medieval podria ser la següent. En un primer moment, al segle IX, en què ja es documenta l'existència de l'església, tindríem un petit poblament al capdamunt del turó encara sense emmurallar o amb defenses construïdes de poca entitat, que desconeixem totalment. Més endavant el creixement del poble i l'afiançament de la feudalització, vers el segle XII, afavoririen la construcció d'un primer recinte emmurallat. A la baixa edat mitjana el creixement de la població fora del primer recinte afavoriria la creació d'un segon recinte, més extens, que deixaria el primer fora de servei i que, parcialment, començaria ja –com hauria passat amb el tram nord– a enderrocar-se. El castell sembla que no es construiria fins aquest moment, potser lligat amb el pas del domini reial al domini senyorial dels Montcada, tot i que no podem rebutjar la idea de l'existència prèvia d'un edifici noble que hauria pogut fer algunes de les funcions administratives i residencials pròpies dels castells.

Hom podria al·legar, arribats a aquest punt, que el primer recinte fos, en realitat, la muralla d'un castell primigeni, dels segles XI-XII, i que englobaria únicament les pròpies dependències castrals i l'església, mentre que la població, fora d'aquest primer recinte, s'acabaria protegint més tard amb una segona muralla. Això seria plausible sempre i quan poguéssim provar que el castell de Llagostera va néixer amb la feudalització, un fet que ara com ara, com hem vist, no podem demostrar de cap manera i que, a més, té indicis en contra.

Resumint. El més probable és que Llagostera hagués començat essent un petit nucli encimbellat al cim del turó i arraïmat al voltant de l'església de Sant Feliu, existent des del segle IX. En ser lloc comtal i reial i no haver-hi senyor feudal, no s'hi hauria bastit un castell pròpiament dit, sinó que simplement hauria acabat emmurallat –per qüestions de seguretat– pels volts del segle XII o XIII amb el que avui coneixem com a primer recinte. Al segle XIV l'obra dels Montcada hauria consistit primer en la fortificació de l'església –una obra provisional i amb tota seguretat conflictiva– i, immediatament després, en la construcció del castell senyorial i del segon recinte. És molt probable, també, que aquestes importants obres baixmedievales, que de fet van convertir l'antic primer recinte en una mena de ciutadella senyorial, haguessin esborrat del mapa el primitiu poblet altmedieval, potser organitzat –per què no?– entorn d'una cellera.

El doble recinte emmurallat i els condicionaments urbanístics que se'n deriven fan de Llagostera un exemple no gaire freqüent de nucli urbà medieval a les nostres comarques. L'únic paral·lel clar el trobem al nucli antic de Peralada, a l'Alt Empordà, també encimbellat dalt d'un turó enmig de la plana, on tenim un recinte emmurallat altmedieval que engloba l'església, el castell primigeni i diverses cases, places i carrers, i un segon recinte en forma de mitja lluna que a la baixa edat mitjana amplia la vila murallada cap al nord, l'est i el sud.⁴⁴ Com a Llagostera, un carrer perimetral discorre a l'exterior i a prop del primer recinte i d'ell en sorgeixen diversos carrers transversals en direcció a la segona muralla, situada més lluny. Veiem a Peralada, a més, com s'evita al costat oest la duplictat de dos panys de muralla, que com a Llagostera haurien hagut de ser molt propers entre si. Les diferències amb Llagostera rauen, per una banda, en el fet que Peralada té una extensió molt més gran –els dos recintes mesuren 300 per 150 metres el primer i 500 per 250 metres el segon– i que el castell té uns orígens que es remunten als segles VIII-IX, amb una ampliació en època feudal, vers el segle XI, relacionada amb els dominis feudals dels vescomtes de Rocabertí.⁴⁵

Tot el que hem exposat en aquest darrer capítol són hipòtesis el més versemblants possible, però evidentment indemostrades. Només la descoberta de documentació ara com ara desconeguda o inèdita i, sobretot, la realització d'excavacions arqueològiques podrà confirmar-les o desmentir-les i, sobretot, començar a dibuixar amb una mica més de precisió com era la Llagostera medieval. Cal aprofitar les obres de reforma que es facin en els diferents habitatges i edificis del nucli antic i programar excavacions en extensió en determinats llocs oberts de gran interès, com podria ser –molt especialment– l'extensa plaça del Castell, sobretot la seva banda nord i nord-est, entre les torres de la Central i de la Presó i la muralla del carrer del Fred per una banda i la façana nord de l'església per l'altra. Aquest és un dels punts més foscos i, per això, arqueològicament més prometedors del nucli antic de Llagostera.

.....

NOTES

- 1 MAGNOU-NORTIER – MAGNOU, 1996: n. 66 (951.12...). Sobre la menció a Llagostera en un document del 855, vegeu l'article d'Elvis Mallorquí en aquest mateix volum.
 - 2 GRAU, 1987: p. 16.
 - 3 CANTÓ-MASCORT, 1999. Vegeu també els seus estudis sobre el nucli de Llagostera als segles XVII i XVIII; cf. CANTÓ-MASCORT, 2003: p.45-50, i 2006: p. 201-205.
 - 4 LLINÀS, 2009.
 - 5 *Els castells*, 1971: p. 235.
 - 6 ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer IV, pergamí n. 6 (1130.07.08; UDINA, 2001: n. 11); Ramon Berenguer III, pergamí n. 16 (1130.08.19; UDINA, 2001: n. 12)
 - 7 *Els castells*, 1971: p. 236.
 - 8 ADG, Notularum, vol. G-8, f. 26r (1332.06.04).
 - 9 ADG, Lletres, vol. U-31, f. 116r-117v (1357.05.08).
 - 10 ADG, Lletres, vol. U-37, f. 177r-178v (1360.03.09).
 - 11 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 25.
 - 12 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 25-26.
 - 13 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 59.
 - 14 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 72-73.
 - 15 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 28.
 - 16 HOMS, 2005: p. 131-132.
 - 17 *Els castells*, 1971: p. 238-240.
 - 18 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 53-54.
 - 19 *Els castells*, 1971: p. 237.
 - 20 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 75 i nota 109.
 - 21 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 68-69 i nota 99.
 - 22 AHG, Notarial, Caldes-Llagostera, vol. 442 (1724.09.05; CANTÓ-MASCORT, 1999: n. 14).
 - 23 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 52 i 82.
 - 24 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 56.
 - 25 GRAU-PUIG, 1991.
 - 26 LLINÀS-MALLORQUÍ, 2007: p. 41-43.
 - 27 PLA CARGOL, 1953: p. 167.
 - 28 CANTÓ-MASCORT, 2003: p. 61-62.
 - 29 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 43-44.
 - 30 LLINÀS, 2009.
 - 31 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 25-27.
 - 32 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 22-25.
 - 33 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 21-22.
 - 34 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 58-60.
 - 35 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 40-41.
 - 36 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 76-78.
 - 37 CANTÓ-MASCORT, 2003: p. 42-43.
 - 38 ALBÀ, 1990.
 - 39 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 27 i 29.
 - 40 ALBÀ-GRAU-SOLÀ, 1989: p. 8-10.
 - 41 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 35-37.
 - 42 LLINÀS, 2009.
 - 43 CANTÓ-MASCORT, 1999: p. 60-65.
 - 44 *Catalunya*, 1990: vol. 9, p. 609-610.
 - 45 LLINÀS-MERINO-MIRÓ-PALAHÍ-SAGRERA, 1998, p. 89-94 i p. 112-114.
-